

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.О. СУХОМЛИНСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ
Миколаївська обласна організація
МИКОЛАЇВСЬКИЙ ОБЛАСНИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНИЙ ЗАПОВІДНИК «ОЛЬВІЯ»**

**FORUM OLVICUM II:
ПАМ'ЯТІ В.В. КРАПІВІНОЇ
(ДО 150-РІЧЧЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ОЛЬВІЇ)**

**МАТЕРІАЛИ
МІЖНАРОДНОЇ
АРХЕОЛОГІЧНОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ**

4-6 травня 2018 р.

Миколаїв
Науково-дослідний центр «Лукомор'є»
2018

УДК 902/904+908+929+93+94

ББК 63

Ф-80

Рекомендовано до друку рішенням правління Миколаївської обласної організації Національної спілки краєзнавців України (протокол № 2 від 15 квітня 2018 р.)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ГАВРИЛЮК Н.О. (доктор історичних наук, старший науковий співробітник), ГОСПОДАРЕНКО О.В. (кандидат історичних наук, доцент), КУЗОВКОВ В.В. (кандидат історичних наук, доцент), МОЛЄВ Є.О. (доктор історичних наук, професор), НОВІЧЕНКОВА М.В. (кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник), РИЖЕВА Н.О. (доктор історичних наук, професор), СМІРНОВ І.О. (кандидат історичних наук, доцент), ТВЕРДЕЦЬКИЙ АЛЬФРЕД (доктор гуманітарних наук), ТРИГУБ О.П. (доктор історичних наук, професор), ЧЕРНЯВСЬКИЙ В.В. (кандидат історичних наук, доцент)

ВІДПОВІДАЛЬНИЙ ЗА ВИПУСК: СМІРНОВ О.І.

Ф-80 **FORUM OLBICUM II:** Пам'яті В.В. Крапівіної (до 150-річчя дослідження Ольвії), 4-6 травня 2018 р. Миколаїв: НДЦ «Лукомор'є», 2018. 132 с.

До збірника увійшли матеріали доповідей і повідомлень учасників II Міжнародної археологічної конференції «**FORUM OLBICUM II**»: Пам'яті В.В. Крапівіної (до 150-річчя дослідження Ольвії). Публікації присвячені актуальним питанням археології, історії, етнології та історіографії.

Для археологів, істориків, краєзнавців, вчителів, викладачів і студентів, а також для тих, хто цікавиться історією.

Матеріали подаються мовою оригіналу. Відповідальність за подану інформацію несуть автори.

© НДЦ «Лукомор'є»

© Автори статей

му саме на українських теренах велика рівнина закінчувалася. Хоча уявлення малює собі цю територію як абсолютно вільну для пересування, проте у житті це було далеко не так. Степ мав як зони, де можна було пересуватись і мешкати протягом усього року, так і такі терени, що сприяли для життєдіяльності людини лише в окремі сезони. Це залежало від насиченості річок, які становили з одного боку перепони руху, і без броду не завжди через них можна було зручно переходити, й, у той же час, давали достатню кількість питної води та мали поживні для тварин випаси.

У той же час вся північна частина України є лісовим ареалом. Цей лісовий масив давав колосальні ресурси у вигляді деревини, меду, болотної руди й ін. Проте ще однією важливою специфікою лісу була його значимість як захисного регіону – саме сюди у випадку ворожого вторгнення могло мігрувати населення аби знайти притулок і перечекати важку годину. Що ж об'єднує ці дві частини України, яка географічна особливість нашої території надійно пов'язує Степ і Ліс та давала можливість протягом століть користуватись перевагами цих географічних зон? Цим «ключем» був Дніпро. Україну по середині розрізає ця потужна водяна артерія. Дніпро вплинув на всі контактні зони. Справа у тому, що річки на Лівобережжі течуть головне зі сходу на захід. Відповідно ця частина України ніби порізана на паралелі. У гирлах цих річок існували зручні перевози через Дніпро, а у міжріччях були доволі сприятливі умови для життя протягом року. Повноводність і відкритість Дніпра до порогів робила його зручною магістраллю для перевезення всіх видів товарів, які йшли через Україну з давнини.

Відповідно перед дослідниками постає питання щодо дослідження цього «дніпровського життя» та його впливу на історію взагалі. Зрозуміло, що проблемою є наявність джерел. Відповідно, історія 15-16 ст. набуває у цьому контексті неабиякого значення, бо, по-перше, географічні та й кліматичні особливості України у цілому відповідали попереднім тисячоліттям, а по-друге, саме з 15 ст. у нас з'являється сталий джерельний масив. Причому насиченість джерел та інформації, що у них міститься, дає можливість відтворити величезну масу малих деталей по існуванню суспільств у придніпровському регіоні.

ОБРАЗИ ГОРГОНИ МЕДУЗИ, ЗМІЄДИВИ Й АФІНИ НА КОШТОВНИХ АПЛІКАЦІЯХ ОДЯГУ СКІФІВ

Оксана Ліфантії

Національний музей історії України
Україна, 01001, м. Київ, вул. Володимирська, 2
e-mail: oksanalifantiy@gmail.com

Жіночі персонажі відносно нечасто присутні на коштовних (переважно золотих) аплікаціях одягу з поховань Скіфії. Кількість пластинок із такими зображеннями складає не більше третини від загального числа антропоморфних образів. До жіночих персонажів відносимо, перш за все, повнофігурні відтворення так званої «проростаючої» богині, Великої Богині, Ніке та менад. Крім того, більше трьох чвертей пластинок із жіночим персонажем представлені зображенням голови: Афіни у шоломі, богині у головному уборі та без нього, а також горгони Медузи. Остання часто трактується вченими як антрополоморф. Проте, риси монстра мають лише зображення горгони на найдавніших пластинках із Німфейських курганів. Вже у 4 ст. до н.е. про приналежність її до Медузи свідчать лише загальна стилістика зображення.

На основі наявних у літературі датувань поховань у Степу та Лісостепу, можна простежити появу, еволюцію за згасання практично кожного сюжету на аплікативних прикрасах одягу, що походять з таких курганів. Ця розвідка є спробою аналізу еволюції образів горгони Медузи, змієдиви й Афіни, оскільки між цими жіночими персонажами безперечно існує семантичний зв'язок.

Можна констатувати, що образи жінки у шоломі та медузи у церемоніальному вбранні починають вживатися саме у населення, що було тісно пов'язане з грецьким світом (оскільки їх поховали у межах грецьких могильників). Видається цілком логічним, що антропологічні риси потрапляють до кодової системи скіфських вірувань приблизно у цей час через антропологічні образи (горгон, сфінксів тощо). Адже саме таким «кодом», без сумніву, є набір зображень на церемоніальному вбранні. Проте, залишається питання щодо механізму такої трансформації.

Перше зображення, що трактується як голова Афіни, знайдено на платівці з к. 17 Німфейсько-

го некрополя (рис. 1, 1). І на довгий час з невідомих причин таких чи подібних пластин не було покладено у могили знаті. Лише з середини – на початку останньої чверті 4 ст. до н.е. фіксується ціла серія (рис. 1, 19-24) досить подібних між собою платівок у декількох похованнях: ЦМ³ Чортомлик, гр. 1 Мелітопольського кургану, ЦМ Огуза, БМ Чмиревої Могили, п. 1 к. 29 Вільна Україна, Куль-Оби та Козла. До цього ж часу відноситься одна прямокутна платівка з образом Афіни в аттичному шоломі з трьома гребенями та відігнутими нащічками, зафіксована у ПМ Огуза (рис. 1, 18). Дуже близьке зображення присутнє на круглих платівках з Великої Близниці. Проте, тут у Афіни на шоломі гребінь розташовано радіально. В останній чверті 4 – на початку 3 ст. до н.е. виникає новий варіант унікального для аплікацій одягу скіфів, проте доволі поширеного у грецькому мистецтві, зображення голови Афіни у шоломі у розвороті «три чверті» (тризна Лугової Могили (Олександрополя) (рис. 1, 36).

Слід зазначити, що окрім типових зображень, що беззаперечно відносять до образу Афіни, є ряд пластин із рисами, що вказують на можливість аналогічного їх трактування. Це пластини з к. 6 Башмачки, к. 1 Водославки, п. 2 к. 2 Якимівки (рис. 1, 26-8). На яких показано жінку у шоломі із трьома гребенями (?) та трьома разками намиста. Аналогічно можна трактувати і аплікації з більш спрощеним зображенням з п. 1 к. 15 Золотої Балки, Вишневої Могили (рис. 1, 9, 16). Тут головний убір мало схожий на шолом, проте в ньому можна побачити три гребені. Досить спрощеними є зображення з Першого Мордвинівського та Геремесового курганів, на яких присутні жіночі голівки у головних уборах, що видаються також стилізованим шоломами (рис. 1, 15-17). Замість трьох гребенів тут позначено три підтрикутні виступи згори та по одному подібному виступу на місці вух. Вони дуже подібні до зображення з теракотових медальйонів з курганів Прикубаня за даними А.Р. Ерліха.

До цього ряду можна віднести і пластинки з п. 2 к. 6 Водославки, к. 11 Гайманового поля та ВМ Дієвого кургану (рис. 1, 11-13). Оскільки на них «змішана» іконографія Афіни (волосся показано підтрикутними виступами подібним до вищеописаних) і горгони (великі щоки, пухкі губи, а головне, натяк на змію у волоссі). До такого ж «проміжного» етапу, вірогідно відносяться аплікації з п. 2 к. 2 Якимівки та п. 1 к. 2 Петрівки (рис. 1, 14), де на голові у жіночого персонажа позначено волосся або головний убір, що складений із трикутників.

Вірогідно, найдавнішими є аплікації із зображенням голови горгони, що походять із двох «варварських» поховань з Німфейських курганів (середина – початок останньої чверті 5 ст. до н.е.). До останньої чверті 5 – початку 4 ст. до н.е. відноситься поховання № 83 з Темир-Гори, що також розташоване на Керченському півострові, із пластинками у вигляді горгонейона (зображення не збереглося). Якщо погодитися із датуванням С.В. Поліним південної гр. 4 Гайманової Могили 380-365 рр. до н.е., то відповідну дату можна віднести і до знайдених у ній горгонейонів (рис. 1, 5). У другій чверті 4 ст. до н.е. пластинки із головою горгони фіксовані лише у ЦМ Кара-Тюбе (рис. 1, 10). Значно розширюється варіативність платівок у вигляді голови Медузи лише з середини – на початку останньої чверті 4 ст. до н.е. У останній чверті 4 – на початку 3 ст. до н.е. горгонейони використані у якості прикрас церемоніального вбрання у ЦМ Лугової Могили, БМ Ташенака та Хоминій Могили (рис. 1, 37-39).

А.С. Русяєвою висловлене припущення, що образ Медузи трансформувалася від чудовиська до красуні-цариці. На прикладі саме прикрас одягу говорити про подібну трансформацію образу Медузи важко. Скоріше можна простежити мінливість притаманних цьому персонажу характеристик. Так, якщо горгонейони з Німфейських курганів представлені монстроподібними істотами з іклами та зміями у волоссі, то для образу Медузи у 4 ст. до н.е. характерна наявність надутих щік і розпатланого волосся, й у більшості випадків, хоча і не обов'язкова наявність висолопленого язика. І тільки для виробів одного варіанту І1Сі за О.В. Ліфантієв з Куль-Оби притаманне класичне обличчя без надутих щік. Всім іншим варіантам горгонейонів другої половини 4 ст. до н.е. притаманні округлість обличчя, пухкі губи та висолоплений язик.

Зображення, що можна асоціювати зі змієдівою, відомі на аплікаціях одягу лише у середині – на початку останньої чверті 4 ст. до н.е. (Куль-Оба та гр. 2 Бабиної Могили). Це повнофігурні зображення «проростаючої» богині (рис. 1, 33-34). Вірогідно, цей персонаж можна одночасно трактувати й як образ прародительки скіфів і, водночас, як Володарки звірів. На зв'язок з останньою вказують наявні елементи у вигляді голів змієподібних істот і риб'ячого хвоста замість ніг (Куль-Оба) та пагонів рослин, що формують спіралі, що дуже нагадують вигини тіла змії (гр. 2 Бабиної

³ ЦМ – центральна могила; БМ – бокова могила; ПМ – північна могила.

Могили). На образ Володарки звірів натякає загальна композиція на пластинках: фігура у центрі, обабіч якої з двох сторін розміщено елементи, що натякають на тварин-супутників богині.

Слід однак, додати, що така інтерпретація є умовною та покликана лише вказати багатоваріантність трактування і глибоку змістовність практично кожного сюжету на пластинках одягу. Не враховано відомі пластини з Куль-Оби та п. 1 к. 8 Пісочинського могильника, оскільки є великий сумнів щодо інтерпретації персонажу, показаного на них, як жіночого, оскільки у нього наявна борода. Хоча дослідниками пропонувалися різні трактування цієї істоти: як божества плодючості, як андрогенної Афродіти, як двійника змієдів, і «Володаря звірів», який підпорядкований Володарці звірів, і як істоту, атрибутиці якої заважає схематичність рис обличчя й ін.

До цього ж часу відноситься знахідка довгої пластини від головного убору з Куль-Оби, на якій чотири рази повторене зображення жінки у головному уборі, що сидить на рослинних пагонах і тримає у лівій квітку (рис. 1, 35). Ще С.С. Бессоною було помічено зв'язок змієдів з культом світового дерева, яке зазвичай показане рослинним орнаментом. Тому, зображення жіночого персонажу посеред пагонів могло сприйматися саме як відображення прародительки скіфів, і водночас, світове дерево. Останнє було священним у всіх іраномовних народів.

Отже, образи горгони Медузи, Афіни, змієдів-прародительки скіфів часто розглядаються як досить ізольовані, не пов'язані сюжети. Це видається невиправданим. Саме сукупний їх аналіз дозволяє простежити поступову еволюцію стилістики виконання цих персонажів. Якщо розглянути їх відірвано – виникають певні часові лакуни, які важко пояснити. Зображення грецької богині Афіни є нехарактерними для скіфського мистецтва. Проте, у середовищі знаті образ жінки у шоломі набув відносної популярності та присутній у багатьох поховальних комплексах на різноманітних статусних речах. На пластинках одягу він представлений лише зображеннями голови у фас, профіль і три-чверті. Дослідники (О. Фіалко) вказували на вірогідність асоціювання Афіни з якимось скіфським божеством. Раніше (С.С. Бессоною) було помічено поєднання у профільних зображеннях на пластинках іконографії Афіни та Геракла, які, ототоженні з Таргітаєм і змієною богинею, могли мати міцну місцеву міфологічну підоснову.

За різними гіпотезами, популярність у скіфському середовищі горгонейони набули через: асоціювання Медузи зі змієдівою (Д.С. Раєвський), її яскраво виражений апотропеїзм і тісний міфологічний зв'язок із Афіною та Посейдоном (А.С. Русяєва) та можливу причетність до культу відрізаної голови. При цьому зв'язок між символікою образів Медузи й Афіни у скіфів видається зовсім відмінним від античного бачення.

Отже, простежується зв'язок між Афіною та змієдівою, та між горгоною та змієдівою. Якщо погодитися із думкою, що жінка у шоломі та горгона насправді втілюють один і той самий образ змієдів-прародительки скіфів, то популярність грецьких богів і міфічних персонажів на пластинках ритуального одягу скіфів стає цілком зрозумілою. Не слід однак забувати і про можливість багатозначності зображень, що оздоблювали скіфський церемоніальний одяг. Зокрема, подібність іконографії змієдів та Володарки звірів. Все вищеописане дає можливість виводити одну лінію розвитку іконографії персонажу, що поєднував у собі риси різних міфічних героїнь скіфської релігії. Вперше його образ втілюється з середини – на початку останньої чверті 5 ст. до н.е. в якості союзу змієдів з Таргітаєм або лише змієдів (Афіна та Медуза). Впродовж останньої чверті 5 – на початку другої чверті 4 ст. до н.е. його втілюють лише зображення прародительки скіфів у образі горгони. З другої чверті 4 ст. до н.е. відбувається розділення іконографії змієдів на три умовні групи зображень: Афіни, перехідного між Афіною та Медузою та власне горгони. З середини – на початку останньої чверті 4 ст. до н.е. розмаїття образів прародительки скіфів збільшується до максимуму та додаються іконографічні риси іншого персонажу – Володарки звірів, а також знову повертається синкретичне втілення союзу Таргітая зі змієдівою (профілі Афіни). В останній чверті 4 – на початку 3 ст. до н.е. варіації зображень прародительки скіфів знову звужуються до двох: Афіни та горгони Медузи.

Отже, семантичний зв'язок здавалося б відмінних за іконографією персонажів, що часто не мають підоснови у скіфській міфології, дозволяє простежити еволюцію зображень на аплікаціях одягу, яка свідчить про сталість міфо-епічної традиції та її втілення у кодовій системі церемоніального костюма.

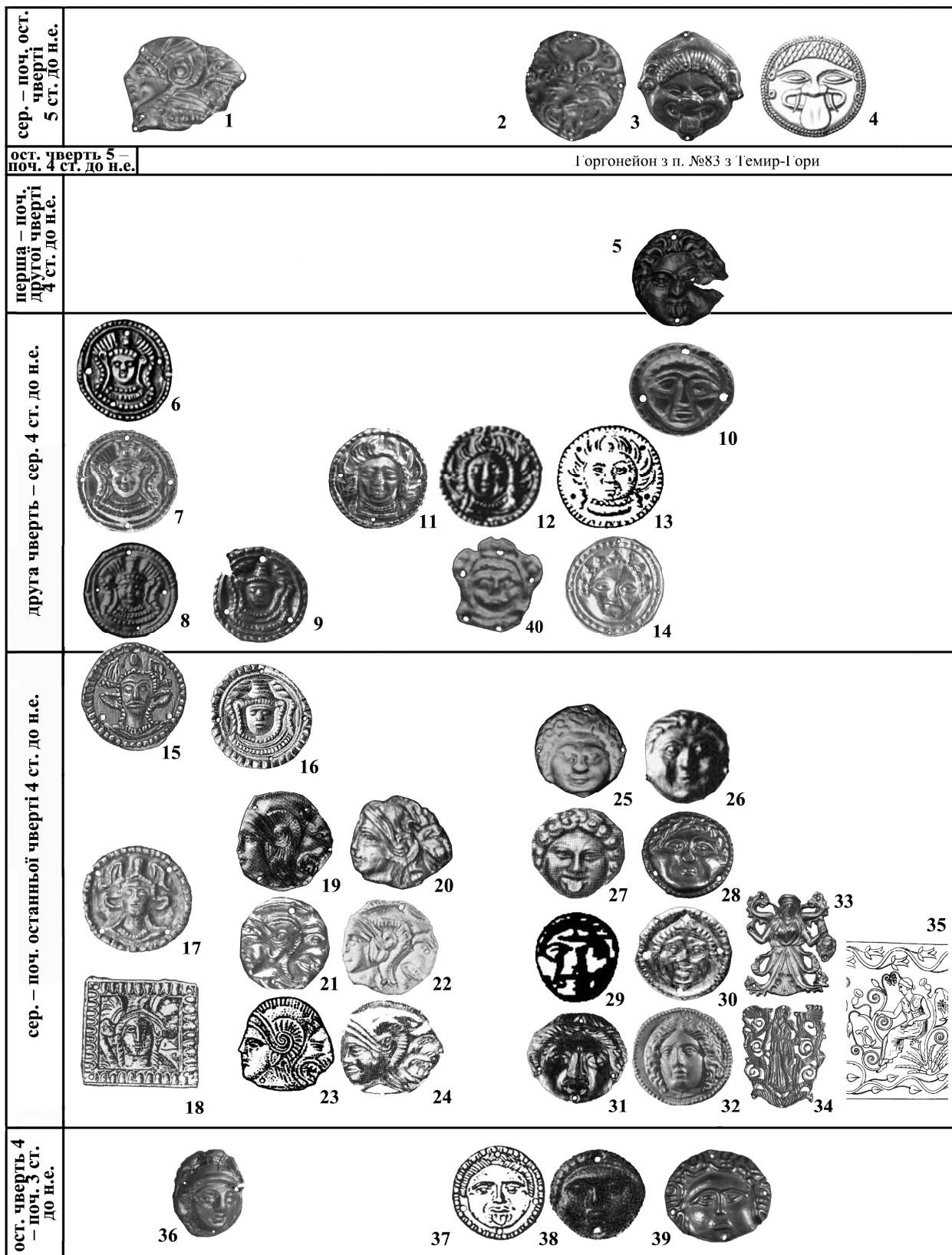

Рис. 1: 1,2 – Німфейський к.17 гр.8 (1876 р.); 3 – Німфейський к.17 гр.8 (1876 р.) та к.24 гр.19 (1876 р.); 4 - Німфейський к.24 гр.19 (1876 р.); 5 – Гайманова Могила південна гр.4 п.3; 6 – Башмачка к.6; 7 – Водославка к.1; 8,14 – Акимівка к.2 п.2; 9 – Золота Балка к.15 п.1; 10 – ЦМ Кара-Тюбе; 11 – Водославка к.6 п.2; 12 – Діїв ВП; 13 – Гайманове поле к.11; 15 – Геремесів курган; 16 – Вишнева Могила ЦМ; 17 – Перший Мордвинівський ЦМ; 18 – Огуз ПМ; 19, 31 – Чортотлик ЦМ (ПнСх); 20 – Чмирева Могила БМ; 21 – Мелітопольський гр.1; 22 – Архангельська слобода к.29; 23, 29 – Огуз ЦМ; 24 – Куль-Оба; 25 – Тетянина Могила; 26 – Малий Огуз; 27 – Чмирева Могила БМ; 28 – Денисова Могила; 30, 32, 33, 35 – Куль-Оба; 34 – Бабина Могила гр.2; 36 – Лугова Могила, тризна; 37 – Ташенак БМ; 38 – Лугова Могила ЦМ; 39 – Хомина Могила, 40 – Петрівка к.2 п.1. Фото та малюнки за: М.І. Артамоновим, М.І. Тереножкіним, Н.М. Бокій, Б.М. Мозолевським, А.Ю. Алексєєвим, С.В. Поліним, М.Ю. Мурзіним, Ю.В. Болтриком, О.Є. Фіалко та фото Д.В. Клочко.